

İKİ KİTAP VE İKİ TANIKLIK ÜZERİNDEN ÇARSANCAK-PERİ ERMENİLERİNİN ÖYKÜSÜ

MEHTAP TOSUN*

“Haykıran kargalar, Uçuşuyor kentten yana, dağınık:
Nerdeyse yağacak kar, Yeri yurdu olmayanın vay haline!”¹

Osmanlı döneminde Dersim sancağının güney kısmında yer alan Çarsancak bölgesi merkezi Peri (günümüzdeki adıyla Akpazar) olmak üzere Mazgirt, Pertek, Sağman ve çevresini içerisine alarak Elazığ’ın Palu ilçesi sınırına kadar uzanır. Çarsancak adının Ermenice kelime kökeninin dört anlamına gelen Çors (Ch’ar) ve Sanjak kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluştuğu ve dört eyalet² ya da dört sancak anlamına geldiği öne sürülür.³ Coğrafyanın tamamının Çarsancak olarak bilinmesi dört sancak/eyaletin (Peri, Mazgirt, Pertek, Sağman)⁴ birleşiminden kaynaklandığı belirtilmektedir.⁵

Bu yazının ana hattını belirleyecek olan “*Çarsancak Ermenileri Tarihi*” (Kevork Yerevanyan) ve “*Ölüme Kıl Payı*” (Hampartsum Çitçiyian) adlı iki

* Dr., Munzur Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

¹ Friedrich Nietzsche, “Yalnız” adlı şiirinden, *Dünya Şiiri*, çev. B. Necatigil, Varlık Y., 1969.

² Vahan Bardizaktsi, Boğos Natanyan ve Karekin Sırvantsdyants, (2010), *Palu-Harpur 1878 Cilt II/Raporlar*, yay. haz. Arsen Yarman, Derlem Yayınları: İstanbul, s. 150.

³ Yerevanian K.S. (1956), *History of the Armenians of Charsanjak*, Beyrut (eserinden der. çev. ve yorum. Hovsep Hayreni).

⁴ Ermeni dilinde Perri, Medzgerd, Pertag, Saghman olarak bilinir.

⁵ Yerevanian, K.S., *A.g.c.*

kitap, hem 1915'te Çarsancak/Peri'deki gündelik hayatın işleyişine, toplumsal ve kültürel evrenine hem de Ermenilerin buradaki topraklardan zorluzulümle koparılmaya öyküsüne tanıklık etmemizi sağlar. Daha doğrusu bu kitaplar aracılığıyla 1915'ten sağ kurtulabilmiş olan Kevork Yerevanyan ve Hampartsum Çitçyan'ın tanıklıklarına tanıklık ederiz. Her iki kitapta da yazarlar, anavatan/yurt olarak ifade ettikleri Peri'de sahip oldukları ve kaybettikleri üzerinden duygusal ve düşünsel anlamda ortaklaşıyorlar. Sahip olunanlar, genellikle doğanın ritmi, kırsal yaşam, zanaat, ev, toprak, komşuluk, dil, kültür, manastır, kilise vs. üzerinden aktarılmaya çalışılırken, yitirilene yapılan vurgu, sahip olunanlarının tümünü kapsayan “yerkir (yergir)⁶ yurt/ülke” ile ifade edilir. Dolayısıyla bu iki kitap bir yandan sahip olunan ve yitirilen arasındaki gerilimi ortaya koymaya çalışırken, öte yandan sözcükler aracılığıyla dili, dilsizleştirilmiş ve konuşamayacak olan adına kullanmaya dair bir çaba içerisindedir. Her iki yazar kitaplarıyla/tanıklıklarıyla “kendisini kendi dilinde kaybetmiş olanların konumuna yerleşmiş”lerdir.⁷ Nazi toplama kamplarından sağ kurtulabilen Jean Amery ve Primo Levi adlı iki yazar da benzer şekilde kitaplarında Holokost/Yahudi Soykırımındaki tanıklıklarını aktarmışlardır. Bütün bu tanıklıklar ve anlatılar Amery'nin ifadesiyle “İyinin karşısına kötüyü, değerli olanın karşısına bayağılığı; düşünsel olanın karşısına akıl-dışını koyabilecek bir bilinç alanı”⁸ açma çabalarıdır.

BİR “YERKİR” VE “YURT” OLARAK ÇARSANCAK/PERİ

Peri coğrafi konumu nedeniyle Çarsancak bölgesinin ekonomi, ticaret, zanaat ve kültür merkezi olarak bilinir. Peri şehrinin coğrafi olarak tasviri, hem Çitçyan hem de Yerevan tarafından her iki kitapta da oldukça detaylı bir şekilde yapılmıştır. O kadar detaylı ve hassas olarak aktarılmış ki özellikle

⁶ Yergir Ermenice ülke anlamını taşır. Çitçyan kitabında yitirdiği en önemli şeyin Peri, yani ülkesi, anavatanı olduğunu sıklıkla belirtmişti. Çitçyan'ın kitabının önsöz kısmını yazan kızı Zaruhi, o bölümde “yergir” kelimesine dair ayrıntı verir: “Tarihsel olarak, Yergeer –bugün Türkiye'nin işgalinde olan– Batı Ermenistan (Büyük Ermenistan) sınırları içerisinde yer alan tüm köy, kasaba ve şehirlere atfen kullanılan bir tabirdir”. Bkz. Çitçyan, H. (2009) *Ölüme Kıl Payı: Ermeni Soykırımından Kurtulmuş Birinin Anıları*, Belge: Önsöz.

⁷ Agamben, G. (1999) *Tanık ve Arşiv, Auschwitz'den Artakalanlar*, Dipnot: Ankara, s. 161.

⁸ Amery J. (2015) *Suç ve Kefaretin Ötesinde*, Metis s. 22.

Yerevanyan, Peri'deki arazi yapısı, su kaynakları, bitki örtüsü, hayvanlar, iklim ve doğal kaynakları betimlerken Çitçiyân ise "Yerkir/Anavatan" olarak ifade ettiği Peri'yi oradaki anıları üzerinden resmetmeye çalışmıştır. Yerevanyan'ın en ince ayrıntısına kadar aktardığı Çarsancak ve Peri tasviri kırsal hayatın kodlarını ve ritmini de yansıtan çerçevesiz bir doğa resmi gibidir:

"Çarsancak'tan iki ana nehir akar: ilki Perri Nehri'dir; ikincisi Munzur Nehri. Perri Nehri, Bingöl Dağlarından kaynağını alır ve Kığı önünden geçerek Dersim'in kuzeydoğusundan Çarsancak'a girer... Yaz aylarında Perri nehri, Perri ve çevre köylerde yaşayanlar ve hayvanlar için çok önemli hale geldi. Nehir sadece içilebilir su sağlamakla kalmaz, aynı zamanda çamaşırhane ve diğer şeylerin ihtiyaçlarına da hizmet eder. Çarsancak dağları, vadileri ve tarlaları yeşil bitki örtüsüyle kaplıdır. Arazi çok bereketli, geniş otlaklara sahiptir. Dağlar, genel olarak, hayvanlara tükenmez bir besin sağlayan fındık ağaçları ve diğer ağaç türleriyle kaplıdır."

Benzer şekilde Çitçiyân'ın yazmış olduğu şu cümle, 1915 yılı öncesine ait olan aşağıdaki Peri resmini betimlemektedir: "Öncelikle gaddarca elimden alınana dek yaşadığım yeri ve hayatı sizlere tanıtmak istiyorum. Peri, Peri Suyu boyunca uzanan bir tepenin yamacında kurulu bir tarım yerleşmesiydi."⁹ Her iki yazarın da Peri'ye dair yapmış oldukları bu ayrıntılı tasvirler, "yurt" kaybını ve yitirilmiş olan manzaraları coşkuyla yâd etmeye çalıştıkları izlenimi bırakmaktadır.

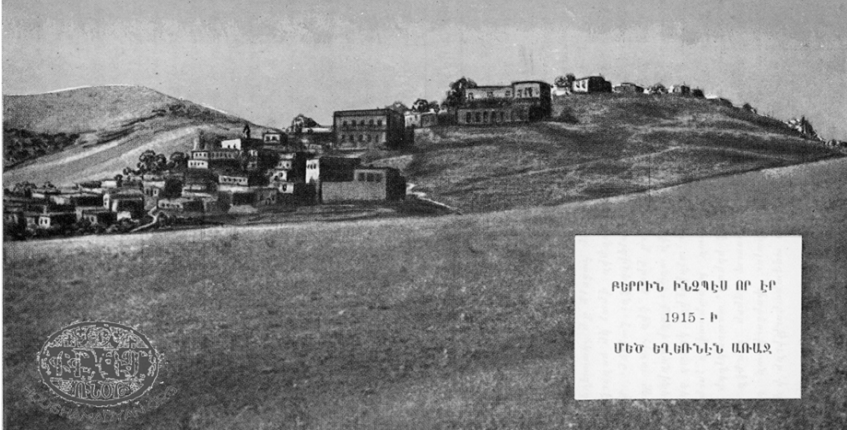
Peri merkezi Dersim'in diğer bölgelerine göre daha az dağlık ve verimli düzlüklere sahip bir coğrafya olduğundan dolayı nüfusu da oldukça kalabalıktı. Çarsancak/Peri kazasının diğer bir ayırt edici özelliği ise Dersim genelinde Ermeni nüfusunun, dolayısıyla Ermeni Kilise ve okul sayısının en yüksek olduğu bir yerleşim olmasıydı.¹⁰ 1840 tarihli nüfus defterlerine¹¹ göre Çarsancak kazasında yaklaşık 9.074 (1.127 hane) Ermeni nüfus vardı.¹²

⁹ Çitçiyân, H., *Ölüme Kıl Payı*, A.g.e.

¹⁰ Kevorkian, R.H ve Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (çev. Mayda Saris) Aras: İstanbul, 2012, s. 387.

¹¹ B.O.A. Harput Nüfus Defteri.

¹² Akşel, S. ve Sertel, S. (2015) "Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği", *Journal of History and Future*, cilt:1 sayı:1, s. 78-98.

Resim. Peri şehri (1915) (<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/-mamuret-uel-aziz-vilayeti/dersim-sancagi/egitim-ve-spor/okullar.html>)

Ermeni Patrikhanesi tarafından Anadolu'da görevlendirilen üç Ermeni Rahibin Çarsacak bölgesine dair 1884'te yayınlamış oldukları verilere göre, Çarsacak merkezi Peri'de 318, çevre köylerde ise 934 olmak üzere toplamda 1.252 Ermeni hanesi kaydedilmişti. 1893-94'te Dersim'i gezen Antranik, Çarsacak bölgesine Mazgirt'i de dahil ederek hesapladığı 60 köyde Ermenilerin toplam 1.769 hane olduğunu tespit etmişti.¹³ Ermeni Patrikhanesi'nin Şubat 1913-Ağustos 1915 yılları arasındaki nüfus sayımına göre 1914'te Çarsacak Kazası'ndan kırk üç yerleşim birimine dağılmış 7.940 Ermeni yaşamaktaydı (1.136 hane). Bu yerleşim birimlerinde elli bir kilise, on beş manastır ve yirmi üç okul (1.114 öğrenci) olduğu kaydedilmişti.¹⁴ Osmanlı döneminin 1830-1914 yılları arasındaki nüfusuna dair veriler sunan Karpat'a göre ise Çarsacak'taki toplam Ermeni nüfusu 7.105'tir.¹⁵ Dönemlere ayrılan bu verilere baktığımızda 1840 ile 1894 yılları arasındaki hane sayılarında olması gereken artışın gerçekleşmiş olduğu görülüyor, ancak 1894 ile 1914 yılları arasında Ermeni hane sayısının normal koşullar altında artmış olması beklenirken, tezat teşkil eden bir şekilde düşmüş olduğu

¹³ Antranik, (2012), *Dersim Seyahatname*, çev. P. Tomasyan, Aras Yay., İstanbul, s. 100-1

¹⁴ Bkz. Kevorkian ve Paboudjian, *A.g.e.*, s. 63.

¹⁵ Karpat, K. (1985), *Ottoman Population, 1830-1914, Demography and Social Characteristics*, Wisconsin, s. 182

görülmüyor. Hane sayısındaki, nüfustaki bu düşüşün nedeni 1915'e gelmeden önce II. Abdülhamit zamanında Ermenilere yönelik 1895-96 katliamlarının sonucuyla açıklanabilir.

Çarsancak/Peri Dersim'in diğer bölgelerinden yerleşim ve nüfus açısından farklılığın yanı sıra yaşam şekli ve ekonomik etkinlikleri bakımından da ilgi çekiciydi. Yerevanyan'a göre geniş-verimli tarım arazilerine ve bol, zengin bitki örtüsüne sahip olduğu için nüfusunun neredeyse %90'ı çiftçilikle uğraşmıştır.¹⁶ 1840 yılı Çarsancak nüfus defterlerindeki veriler Yerevanyan'ın tespitini doğrular niteliktedir. Bu deftere göre kazada "21 farklı meslek grubu bulunmakta ve 893 kişiyle en fazla temsil edilen meslek grubunu "rençberler" oluşturmakta ve bunların kazadaki nüfusa oranı ise %81'dir.¹⁷

Çarsancak/Peri'de bulunan altmış köyün Ermenileri, çoğunlukla çiftçilikle uğraşırken çiftçiliğin yanı sıra zanaata dayalı çeşitli üretim faaliyetlerini de gerçekleştirmişlerdir.¹⁸ Jandarmanın Kumandanlığına (JUK) 1933-34'te hazırlanan resmi raporda¹⁹ da Çarsancak'ın tarım ve ziraat alanında oldukça önemli bir yerleşim yeri olduğu ve Ermenilerin çiftçilikte uzmanlaştıkları ve bölgedeki ihtiyacı onların karşıladığı ifade edilmiştir:

"Harbi Umumi'den evvel, çiftçilikte ilerlemiş ve Dersim'in hububat ihtiyacını tatmin eden unsur Ermeni unsuruymuş. Bunlar bilhassa, Çarsancak, Pertek ve Çemişkezek mıntıklarında geniş ziraat yaparlar ve hatta hububat da ihraç ederlermiş. Bunların Dersim'den uzaklaşmalarından sonradır ki, esas Dersimliler çiftçiliğe daha çok ehemmiyet vermeye başlamışlardır. 1929 kuraklığı ve çekirge afeti bu arzuyu baltalamasaydı, Dersim çiftçiliğinin bugün daha müsait bir vaziyette bulunacağına hiç şüphe yoktu."

¹⁶ Yerevanian, K.S., *A.g.e.*

¹⁷ Akyel, S. ve Sertel, S., *A.g.e.* s. 95.

¹⁸ Yerevanian, K.S., *A.g.e.*

¹⁹ Bahsi geçen raporun bir nüshası İstiklal savaşı kumandanlarından Org. İzzettin Çalışlar tarafından bulundurulmuştur. Tarih tahmini olarak 1933-34 yılı olarak verilmiş. İçişleri bakanlığına bağlı jandarmanın umum kumandanlığına kayıt altında basılmış. Dolayısıyla bu rapor, yakın tarihin bu döneminin askeri yetkililerce nasıl değerlendirildiğini gösteriyor. Bkz. İzzettin Çalışlar, *Dersim Raporu*, İletişim, 2011, s. 68.

JUK tarafından hazırlanan rapordan alıntılanan bu paragraftaki “Ermenilerin Dersim’den uzaklaşmaları” ve sonrasında Çarsancak bölgesindeki çiftçiliğin durumu ile ilgili cümleler oldukça dikkat çekicidir. Kolektif şiddet aracılığıyla ve devlet zoruyla Çarsancak’tan koparılan Ermeni çiftçilerin durumu bu raporda hiçbir şey olmamış ve yaşanmamış gibi kendiliğinden “uzaklaştıkları” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca raporda, Ermenilerin bölgeden çıkarılmaları sonucunda tarım ve ziraatin toparlanamayacak düzeyde geriye düştüğü de belirtilmiştir. Ermenilerden sonra çiftçiliğin toparlanamamasının nedeninin raporda “kuraklık ve çekirge afeti” olarak gösterilmesi de bütün olan bitenin sonucudur.

Çitçiyan ve Yerevanyan kitaplarında, Peri’nin, aynı zamanda Çarsancak bölgesinin zanaat merkezi olduğuna dair bilgilere de geniş yer vermiştir. Yerevanyan, Türkiye’nin çeşitli merkezlerinde olduğu gibi Peri’de de zanaatların Ermenilerin elinde toplandığını, yaklaşık yüz zanaatkârdan sadece altısının Türk olduğunu, bunlardan birinin berber, diğerlerinin seyyar satıcı olduğunu belirtmektedir. Yerevanyan, Peri’deki zanaat türlerini de şöyle sıralamıştır: Çömlekçilik, demircilik, nalbant, kasap, terzilik, kumaş boyacılığı, semercilik, kalaycılık, fırıncılık, silahçılık, sobacılık, ipek böcekçiliği, çitçilik.²⁰ Her iki yazarın anlattıklarına göre babaları da bu zanaatkârlardanmış, Yerevanyan’ın babası kasap, Çitçiyan’ın babası ise çitçi imiş:

“Babam zanaatkârdı. Çoğunluğu erkekler tarafından dokunan düz pamuklu kumaş (guh-davs) üzerine elle figürler çizerdi. Türkçede bu işi yapanlara çitçi denirdi. Soyadımız, Çitçiyan da bu kelimedenden geliyordu. Figürlü müslin kadınların gündelik giysilerinde, erkeklerin gömlek ve şalvarlarında, çocukların zıbınlarında, Müslümanların seccadelerinde, yatak takımlarında ve diğer eşyalarda kullanılırdı. Kumaş gelir gelmez, babam bunu sumak bitkisinin yaprak ve tomurcuklarından imal ettiği bir çözelti içerisinde yıkardı. Pamuklu müsline, figür yapma işi zor ve uzun zaman alırdı. Babamın pamuklu müslin üzerindeki çalışması ilkbaharın başından başlayıp, yaz sonuna dek sürerdi. İki temel alet kullanırdı. Biri üzerine figürlerin kabartmalarını olduğu kabara denilen tah-

²⁰ Çitçilik, aynı zamanda yazmacılık olarak da bilinir. Bu zanaatkârlar, beyaz keten veya ipek üzerine renkli çizilmiş desenler basarlardı. Yerevanyan, K.S., *A.g.e.*, s. 110.

ta kalıptı. Babam figürlerini kendisi yaratır, bunları tahta kalıplar üzerine kazırdı. İş gördüğü yüzlerce figürü ve tahta kalıbı vardı.”²¹

Çitçiyân 1915’e doğru giderken Peri’de 800 Ermeni, 100 Türk ve birkaç Kürt ailesinin yaşamış olduğunu belirtmiş; çoğunlukla zanaatkâr, meslek erbabı, tüccar, çiftçi ve üretici olan Ermenilerin yaşam standartlarının Türklere nazaran çok daha yüksek olduğunu eklemiştir.²² Ona göre 1915’teki Ermeni kırımının ardındaki neden Ermeniler ve Türkler arasındaki yaşam standardının farklılığından kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle Türkler, Ermenilerin bütün mülklerini, kiliselerini yağmalamış ve onlara el koymuştu.²³

1915: “YERKİR”/YURT KAYBI

“Ermeni kuşakları, Matemin çocukları...”²⁴

Dersim’in diğer bölgelerinde olduğu gibi güney hattında yer alan Çarsacak’ta da 1915 yılı Ermeniler açısından “felaket yılı” olmuştur. Ancak 1915’e gelmeden çok daha önce 1895-96 yıllarında Abdülhamit döneminin katliamları yaşandığı için o yıllardan itibaren Ermeniler yaşadıkları topraklar üzerinde zaten tedirgin bir hayat sürdürmekteydiler. Çünkü içerisinde buldukları toplum, “felaketin kurbanlarının dünyaya güvenlerini geri döndürülemez bir biçimde sarsmış ve varoluşun dengesini bozmuştur”,²⁵ dolayısıyla artık bir “felaket topluluğu”nun tam ortasında kalmış durumdaydılar. Çitçiyân, kitabında, bu “felaket topluluğunun” ortasında yaşadıkları tedirginlik hallerini²⁶ şu şekilde anlatmıştır:

“Küçük çocuklar kendi başlarına oynarlardı. Her zaman uslu durur, kimseye zahmet vermezlerdi. Evden tek başlarına dışarı çıkmaları ya-

²¹ Çitçiyân, H., *A.g.e.*, s. 37.

²² Çitçiyân, H., *A.g.e.*, s. 25.

²³ Çitçiyân, H., *A.g.e.*, s. 25.

²⁴ Çitçiyân, H., *A.g.e.*, s. 129.

²⁵ Zolkos, M. (2010) *Reconciling Community and Subjective Life: Trauma Testimony as Political Theorizing in the Work of Jean Améry and Imre Kertész*, Continuum: New York, London, s. 55.

²⁶ Zolkos, M., *A.g.e.*, s. 55.

saktı. Dedem geri döndüğünde onlarla vakit geçirirdi. Aynı şekilde, kadınlardan hiçbirisi de yanlarında babam olmaksızın dışarı çıkmazlardı. Ermenilerin enselerinde hissettikleri Türk tehdidi ortadayken, aksi bir davranış hiçbirisininin hayrına olmazdı.”²⁷

Kendi yurtlarında tehdit ve şiddet sarmalında olma hissi ile yaşayan Çarsacak Ermenileri “yurt” kaybindan önce “güven” kaybını yaşamışlardır. Çünkü “yurt bir güven duygusudur”²⁸ ve yabancı bir şeylerden korkmama, yani kendini güvende hissetmeye mekân olan yerdir. 1915 yılına varmadan önce Çitçiyan’ın babasından duymuş olduğu, onun kısık sesle kendi kendine söylediği şarkı korkularını yansıtıyordu:

“Lir çalsın tüm dünyaya duyursun,
ölümcül yaralı, mazlum Ermeni’nin acısını.
Yüreğin kanar, kötülük görürken ağla
ama diş bilemeyi de unutma
Karıştı gözyaşımız döktüğümüz bunca kana
Torunlarımız çektiğimiz acıyı unutacak olursa,
Ermenilerin yüzüne tükürsün tüm dünya...”²⁹

Babasının söylemiş olduğu bu şarkı, Çitçiyan’ın 1915’te ve sonrasında hayatın ve ölümün arasındayken karşı karşıya kaldığı her durumda onu hatırlatmış ve hayata tutunduğu bir söz dizisi olmuştur.

1915 yılına gelindiğinde, ülkenin her yerinde olduğu gibi Çarsacak’taki Ermeniler için de *yurt* artık tam anlamıyla yitirilmişti. Aynı okuldan arkadaş olan Çitçiyan ve Yerevanyan yazdıkları bu iki kitapta, 1915’te 14-15 yaşlarındayken başlarından geçenleri anlatarak yaşananlara büyük ölçüde doğrudan tanıklık etmişlerdir. Çitçiyan, kitabında sadece şahsi tanıklığı üzerinden yaşadıkları ve gördüklerini adım adım anlatırken Yerevanyan, Çarsacak’ta yaşananları kendi deneyimleriyle beraber daha geniş kapsamlı bir araştırma ile birleştirerek aktarmıştır. Her ikisinin 1915’te Peri’de ne olduğuna dair yazdıkları kasabaya kaymakam atanmasının ertesinde, babaları da dahil

²⁷ Çitçiyan, H., *A.g.e.*, s. 38.

²⁸ Amery, J., *A.g.e.*, s. 70.

²⁹ Çitçiyan, H., *A.g.e.*, s. 38.

olmak üzere erkeklerin tutuklanmasıyla, okullarının jandarma tarafından basılmasıyla ve evlerde silah aranmasıyla başlamış ve sonrasında ise daha geniş çaplı tutuklamalarla devam etmiştir. Peri’de daha sonra yaşanan gelişmeleri ayrıntılarıyla aktaran Yerevanyan, mapusların boşaltıldığını ve 15 yaşından büyük erkeklerin gruplar halinde Tıla Pert’e (Til kalesine)³⁰ götürülüp oradan atılarak katledildiğini yazmıştır.³¹ Sürgün kafilelerine katılıp hayatta kalabilenleri uzun bir tehcir süreci bekleyecekti, ancak bu süreç içerisinde de hayatta kalabilmenin çok da mümkün olmadığını aktarıyor Yerevanyan:

“Derin uykudayken annemin seslemesiyle uyandım. Jandarmalar kabile içine düşmüş, adam seçiyorlardı. 60 kişi kadar kafileden ayrıldı. Peri’de kalmış olan zanaatkâr erkekler ve yürümekte güçlük çeken kadın-erkek yaşlılardı bunlar. Jandarmalar onları götürdü. Yarım saat sonra silah sesleri duyduk. Sabah kabile yola koyulurken öğrendik ki, gece götürülenlerin hepsi yakındaki bir derenin içinde zalimce öldürülmüştü.”

Erkeklerin çoğunluğu katledildiği için sürgün kafileleri bütünüyle kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşmuş, çocukların bir bölümü Pertek yakınlarında yüksek kayalardan Murat suyuna atılmış, bir bölümü kasabada Türkler ve Kürtler tarafından alınıp götürülmüştür.³² Kevork Yerevanyan, kendi şahsi tanıklığıyla anlattığı bir bölümde, kardeşi Xosrov ile kız kardeşi Araksi’nin de götürülen çocuklar arasında olduğunu belirtiyordu:

“Pertek’te iki gün kaldık. Penceresiz ve kirli bir ahırda aç susuz saatler geçirdik. Yorgun bitkin, umutsuz ve çaresizdik. Bizim kabile dul-lar, yetimler ve korunmasız çocuklardan oluşan bir topluluktuk. 100 kadar kadın, 200 kadar da çocuk vardı. Orada geçirdiğimiz son gün Pertekli Türkler hana doluştular. Kız ve erkek çocukları seçmeye koyuldular. Kurtarma ya da evlatlık edinme niyetlerini ifade ederek her biri kendi beğendiği çocuğu elinden tutup evine götürdü. Ben hasta görünerek bir kenarda yatmıştım. Birden annemin ağladığını duydum. Küçük kardeşim Xosrov’u götürüyorlardı. Götürenin adını

³⁰ Bu mevki Til köyüne ait, onun hayli ötesinde tam Peri suyu kenarında bulunan bir kale olarak tarif ediliyor. Yerevanian, K.S., *A.g.e.*, s. 190.

³¹ Yerevanian, K.S. *A.g.e.*, s. 172-220.

³² Hayreni, H.(2015) *1915 Bağlamında Kürt-Ermeni Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar*, Belge Yayınları: İstanbul.

sorduk, Hacı Beg dediler. Az sonra 5 yaşındaki kız kardeşim de aynı kaderi paylaştı. Annem ve ben birbirimizi teselli etmek için ‘Eh götürsünler’ dedik, ‘bari onlar bu işkence ve ölümden kurtulurlar!’”

Çitçiyân da babası ve kardeşlerinden aynı şekilde koparılmıştı. Yerevyan’ın ve Çitçiyân’ın kitaplarında kurduğu duygusal akrabalık, insanlık dışı zulümler yaşamak, yıllara yayılan kaçma, sığınma ve saklanma süreçleri arasındaki bağlantılara doğru genişler.

“YERKİR”DEN/YURT”TAN SONRASI

Peri’den, *yurttan* koparıldıktan sonra, iki yazar da sağ kalabilme mücadelesini, sığındıkları köyleri, insanları, evleri ve oralarda yaşadıklarını detaylarıyla aktarmışlardır. Çitçiyân yazmış olduğu *Ölüme Kıl Payı* adlı kitabında, hem maruz kaldığı insanlık dışı yolculuğunu hem de çevresinde olan biteni, gözlemlediklerini anlatıyor. Adının Türkleştirilip “Rüştü” yapılmasından sonra, sürekli açlık ve sefillikle imtihan edildiği kaçış yolculuğu bölgedeki diğer tüm Ermeni çocukları gibi Türklere ve Kürtlere yanaşma olarak Peri ve Harput merkezi ve köylerinde çalıştırılmasıyla tam altı yıl sürmüştü:

“Altı yıl boyunca nereye gitsem çektiğim acılar aynı kaldı. Bir fındık faresi gibi her deliğe girebilecek kadar küçülmek için Tanrı’ya çok dua ettim”.³³

Çitçiyân, hayatta kalma süreci boyunca sağ kalabilmek için müslümanlaşan komşularından ve arkadaşlarından sıklıkla bahseder:

“Birkaç kere komşularımızdan birinin oğlu Avedis Maynazar’a rastladım. Eskisi gibi hâlâ şık giyiniyor, küçük dağları ben yarattım havasıyla çalılımlı çalılımlı yürüyordu. Hâlâ çok yakışıklı bir delikanlıydı. Bir gün, yalnızken onunla karşılaştığımda Müslümanlığa geçtiğini itiraf etti. Görünürde herhangi bir suçluluk duygusu yaşamıyordu. Sağ kalabilmek için bu yolu seçmişti”.

Gördüğü, anlam veremediği en ağır deneyimlerden biri olan bu müslümanlaşma hikâyeleri karşısında şunu söyler:

“Kim ki Müslüman sayarsak Haç koynundan çıkar (Vorun vor Musliman guh-haşvenk Haçuh tzotzen ge-la –Ermenice).”

³³ Çitçiyân, H., *A.g.e.*, s. 167.

Çitçiyân'ın anlatılarında dehşet verici her yeni olayı mümkün olduğunca arka plana iterek kendisini bir sonraki ana hazırlamış olduğunu anlıyoruz, ancak başından geçen onca dehşet verici anlara rağmen boyun eğmediğini, yani müslümanlaşmadığını vurgulamıştır:

“İsimlerimizi, dilimizi değiştirdiler; topraklarımızı ve evlerimizi aldılar. Ne kadar uğraşılsa da, dinimizi değiştirmeyi başaramadılar. Aklımız, kalbimiz ve ruhumuzda koruyup hissettiklerimiz bizim birer parçamızdı. Bana ne söylettirip yaptırmış olurlarsa olsunlar, ne kadar dehşet verici deneyimler yaşamış olursam olayım, kimse inançlarımızı değiştirmeyi başaramadı”.³⁴

Hem Çitçiyân hem de Yerevanyan'ın anlattıkları, içine düştükleri bu dehşet verici deneyimlerle hayatta kalmayı başarırken öte yandan da ailelerini kardeşlerini arama, bulma umutlarını yitirmediklerini de ortaya koyar. Yine bu iki kitaptan 1918 yılı itibariyle, Amerikan askerlerinin Harput'a gelişiyle, Türklere ve Kürtlere yanaşma olarak çalıştırılan tüm Ermeni çocuklarının Harput'ta bir kampta toplandığını ve Ermenilerin yakınları, tanıdıkları ve sevdiklerinin izlerini sürdükleri yerin burası olduğunu öğreniyoruz. Çitçiyân kardeşi Kerop'u, Yerevanyan da dokuz yaşındaki kardeşi Xosrov'u da bu kampta bulmuştur. “Yurt”tan tam anlamıyla kopuşları ise Türkiye sınırının dışına kaçabilmeleri ile mümkün olmuştur. Bu kaçış onlar için “özgürlük” ve “güvenli” bir ortam arayışı demekti ve bulmuşlardı:

“Bir avuç çamur alıp alınma sürdüm. Barbar Türk korkusunu ruhumdan sildiğimi hissettim. Beni aydınlatan güneş artık Türkiye'ye ait edildi. İşte o zaman ve o yerde gerçekten özgür olduğumu hissettim”.³⁵

Çitçiyân kardeşi Kerop ile birlikte Amerika'da yaşayan diğer kardeşlerinin yanına gitmek için yola düştüğü kaçış güzergâhında, Beyrut'a yaptığı seyahat esnasında Kevork Yerevanyan ile karşılaşır ve bütün bu olayların canlı tanıkları olarak birbirlerine şahit oldukları ortak acıları ve kayıpları anlatırlar.³⁶ Amerika'daki hayatlarında kitaplarında da yazdıkları gibi yazarların Peri'yi, yani “yurt” kaybını derinden hissettiklerini anlıyoruz:

³⁴ Çitçiyân, H., *A.g.e.*, s. 95.

³⁵ Çitçiyân, H., *A.g.e.*, s. 224.

³⁶ Çitçiyân, H., *A.g.e.*, s. 318.

“Hayatımın sonraki bölümünde yaşadığım her mutlulukta bir burukluk vardı. Anavatanımın dışında yaşadığım sürece, asla gerçek bir mutluluk olmayacağını biliyordum. Ah, Yergir'im (vatanım)! Sırf Yergir kelimesi bile bütün bedenimin derin bir acı ve hüznle titremesine yol açan anıları canlandırıyor beynimde”.³⁷

Hem Çitçiyen hem Yerevanyan maruz kaldıkları tarif edilemez korkunç eylemler karşısında, yani konuşmanın olanaksızlığının olduğu yerde tanıklık etmişlerdir. Çünkü “hayatta kalanın (kurtulanın) işi hatırlamaktır, hatırlamamazlık edemez”lerdi.³⁸ Tıpkı Çitçiyen'in cümlelerinde ifade ettiği gibi:

“Hayatta kalanlar yalnızca kendi çektikleri acılara değil şahit oldukları ortak acı ve kayıplara da katlanmak zorundaydılar. Bir insan, nasıl olup da kendi halkının yaşadığı insanlık dışı muameleleri ve katliamları görüp, yaşadıktan sonra hiçbir şey olmamış gibi normal bir yaşam sürdürebilirdi?”³⁹

Çitçiyen, çektiği acılara katlanmasının ve daha nicelerine şahit olmasının bir anlamı olduğunu düşünerek kendisine basit ya da çok zor bir soru sorar: “Yoksa sadece yaşadıklarımı canlı bir tanık olarak anlatmak için mi sağ kalmıştım?” Agamben'in bu soruya vereceği yanıt, Auschwitz'den artakalanların ve tanıkların durumuna ilişkin söylediklerinin aynısı olacaktır: “Ne ölüdür, ne hayatta kalanlardır, ne boğulandır ne de kurtulanlardır. Onlar bunların arasında kalan şeylerdir.”⁴⁰ Agamben'in “arada kalma” olarak ifade ettiği durumu Çitçiyen, şu şekilde dile getirmiştir:

“Soykırımından asla sağ çıkılmaz. Fiziki olarak kurtulabilirsiniz, ama zihninizi ve ruhunuz sonsuza dek işkence çeker”.

SONUÇ

“*Ölüme Kıl Payı*” ve “*Çarsancak Ermenileri Tarihi*” adlı kitapların yazarları olan Hampartsum Çitçiyen ve Kevork Yerevanyan felakete tanıklık eden birer metin yazmanın ötesinde, bir yandan kamusal ve kolektif bir

³⁷ Çitçiyen, H., *A.g.e.*, s. 276.

³⁸ Agamben, G., *A.g.e.*, s. 26-27.

³⁹ Çitçiyen, H., *A.g.e.*, s. 167.

⁴⁰ Agamben, G., *A.g.e.*, s. 164.

yüzleşmenin olanaklarını ararken öte yandan da kırımın geçmişte olup bitmiş yaşanmışlıklardan ibaret olmadığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Tanıklık ve hatırladıkları aracılığıyla kendi hayatlarının, deneyimlerinin, hakikatlerinin Peri ile bağlantılı olan parçalarını birleştirmemize yardımcı olurlar. Bu sayede 1915'i "bir zamanın kötülükleri" olarak ele almamız, yani kendi zamanına gömülü biçimde düşünmememiz gerektiğini de hatırlatırlar. Dolayısıyla her iki yazar, sadece Dersim'deki ya da Türkiye'deki okuyuculara değil, kendilerini daha geniş ve belirsiz bir okuyucu topluluğuna tanıklıklarına tanıklık etme talebiyle açmışlardır.

Kaynakça

- Agamben, G. (1999), *Tanık ve Arşiv, Auschwitz'den Artakalanlar*, çev. Başgül, A.İ., Dipnot: Ankara.
- Akyel, S. ve Sertel, S. (2015), "Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsancak Kazası...", *Journal of History and Future*, cilt:1 sayı: 1.
- Amery, J. (2015), *Suç ve Kefâretin Ötesinde*, çev. Ener, C, Metis: İstanbul.
- Antranik (2012), *Dersim Seyahatname*, çev. Payline Tomasyan, Aras: İstanbul.
- Bardizaktsi V., B. Natanyan ve K. Sırvantsdyants (2010), *Palu-Harpur 1878 Cilt II/Raporlar*, yayına hazırlayan Arsen Yarman, Derlem Yayınları: İstanbul.
- BOA Harpur Nüfus Defteri.
- Çalışlar, İ. (2011), *Dersim Raporu*, İletişim: İstanbul.
- Çitçiyân, H. (2009), *Ölüme Kıl Payı: Ermeni Soykırımından Kurtulmuş Birinin Anıları*, Belge: İstanbul.
- Hayreni, H. (2015), *1915 Bağlamında Kürt-Ermeni Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar*, Belge Yayınları: İstanbul.
- Karpat, K. (1985), *Ottoman Population, 1830-1914, Demography and Social Characteristics*, Wisconsin.
- Kevorkian, H.R. Paboudjian, B.P. (2012), *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras: İstanbul.
- Yerevanian K.S. (1956), *History of the Armenians of Charsanjak*, Beyrut, (eserinden der. çev. ve yorum. Hovsep Hayreni).
- Yerevanyan, K.S. (1956), *Çarsancak Ermenileri Tarihi*, Beyrut: G. Donigyan Mat.
- Zolkos, M. (2010), *Reconciling Community and Subjective Life: Trauma Testimony as Political Theorizing in the Work of Jean Améry and Imre Kertész*, Continuum: New York, London.
- <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/dersim-sancagi/egitim-ve-spor/okullar.html>.